

Quran and causal mechanisms in explaining social harms

Applied to the Proposition of the Influence of worldliness on sin

Hossein Bostan (Najafi)¹

Abstract

Causal explanations in social sciences consist of three main elements: independent variable, dependent variable, and the relationship between them, which is realized in the form of a causal mechanism. The explanation of the causal mechanisms depends on the identification and analysis of mediating factors between the independent variable and the dependent variable, and based on this, the causal mechanisms refer to the processes during which various types of causal influences are formed between the independent variable, mediating factors, and the dependent variable. In this article, by searching the verses of the Holy Qur'an and using conventional qualitative content analysis techniques, an attempt has been made to formulate a comprehensive framework of mediating factors between worldliness and sin, including action, motivational and structural variable, a framework that can be used to explain many social harms by connecting independent and dependent variables. In this regard, more than 600 different factors were coded in the Holy Qur'an, which, after removing duplicates, were separated into two categories of mediating factors: factors whose effects are specific to a specific sin, and factors whose scope is inclusive of various sins. Due to the extensiveness of the first category factors, they were avoided in this discussion and only the second class factors were focused on, which included about 150 mediating factors.

Keywords: causal mechanisms, Islamic humanities, mediating factors, Quran and society, social explanation.

¹ . Associate Professor of Sociology, Research Institute of the Hawzah & University

قرآن و سازوکارهای علی در تبیین آسیب‌های اجتماعی

با تطبیق بر گزاره تأثیر دنیادوستی بر گناه^۲

حسین بستان (نجفی)^۳

چکیده

تبیین‌های علی در علوم اجتماعی متشکل از سه عنصر اصلی‌اند: متغیر مستقل، متغیر وابسته و رابطه میان آنها که در قالب سازوکار علی بیان می‌شود و توضیح سازوکارهای علی، منوط به شناسایی و تحلیل عوامل میانجی میان متغیر مستقل و متغیر وابسته است. هدف این مقاله، برقراری پیوند میان مضامین قرآنی و ادبیات سازوکاریابی پیرامون یک فرضیه مشخص است. بدین منظور، بر مبنای ارتباط تنگاتنگ میان دو مفهوم گناه و آسیب اجتماعی، گزاره بیانگر تأثیر دنیادوستی بر گناه در کانون توجه قرار گرفته و با جست‌وجو در آیات قرآن کریم و با بهره‌گیری از فنون روش تحلیل محتوای کیفی عرفی کوشش شده است چارچوب جامعی از عوامل میانجی میان دنیادوستی و گناه، شامل متغیرهای کنشی، انگیزشی و ساختاری تدوین شود، چارچوب جامعی که می‌تواند در تبیین بسیاری از آسیب‌های اجتماعی از طریق ربط دادن متغیرهای مستقل و وابسته به کار آید. در این راستا بالغ بر ۶۰۰ عامل گوناگون کدگذاری شدند که پس از حذف موارد مشابه، میان دو دسته از عوامل میانجی تفکیک شد: عواملی که اثرگذاری آنها به گناه خاصی اختصاص دارد و عواملی که دامنه تأثیرشان شامل گناهان مختلف می‌شود. با توجه به گستردگی عوامل دسته اول، از طرح آنها در این بحث صرف نظر و تنها بر عوامل دسته دوم تمرکز شد که شامل حدوداً ۱۵۰ عامل میانجی بودند.

واژگان کلیدی: تبیین اجتماعی، سازوکار علی، علوم انسانی اسلامی، عوامل میانجی، قرآن و جامعه

۱. این مقاله که از طرح پژوهشی «نظریه اجتماعی دنیادوستی بر اساس متون اسلامی» استخراج شده، در هفتمین کنفرانس بین‌المللی علوم انسانی اسلامی (پاییز ۱۴۰۲) ارائه گردیده است.

۲. دانشیار جامعه‌شناسی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه . 3

مقدمه و بیان مسئله

فیلسوفان علم هدف اصلی علوم اجتماعی را تبیین می‌دانند که معمولاً معنای تبیین علی (توضیح علل شکل‌گیری پدیده‌های اجتماعی) از آن قصد می‌شود، گو اینکه این معنا در نگاهی دقیق، توضیح انگیزه‌ها و دلایل را نیز در پرتو پارادایم تفسیرگرایی شامل می‌شود. تبیین‌ها نوعاً پاسخ‌هایی برای سؤال‌هایی از نوع چرایی‌اند. معمولاً این پاسخ‌ها شکل هم‌تغییری (تقارن و تعاقب) یا همبستگی میان متغیرها دارند. ولی اگر بپرسند چرا این هم‌تغییری به وجود آمده، اطلاعاتی نداریم. از این رو، بیان مکانیزم‌ها یا سازوکارهای علی اهمیت زیادی در علوم اجتماعی در سال‌های اخیر کسب کرده است. سازوکارهای علی به زنجیره‌های علی متشکل از عوامل میانجی اشاره دارند که میان متغیر مستقل و متغیر وابسته پیوند برقرار می‌کنند. در همین ارتباط، اصطلاح «جعبه سیاه» به ناآگاهی از فرایندی اشاره دارد که متغیر مستقل را به متغیر وابسته وصل کرده است. مثلاً اگر بپرسند چرا میزان خودکشی در کشورها متفاوت است، می‌توان این پاسخ دورکیمی را داد که میزان انسجام اجتماعی کشورها متفاوت است. ولی این تبیین، جعبه سیاه دارد؛ چون باز می‌توان پرسید: چرا انسجام اجتماعی بر میزان خودکشی اثر می‌گذارد؟ این چرایی دوم که به جعبه سیاه میان متغیر مستقل (انسجام اجتماعی) و متغیر وابسته (میزان خودکشی) اشاره دارد، پاسخ خود را از «چگونگی» می‌گیرد که سازوکارهای علی، عهده‌دار تشریح آن و گشودن جعبه سیاه هستند. (طالبان، ۱۳۸۸: ۶۸)

این مقاله می‌کوشد بازتاب بحث سازوکاری را در مطالعات اجتماعی اسلامی و قرآنی واکاوی کند. به عنوان نمونه، بر اساس آیه «لَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ» (بقره: ۱۷۹) می‌توان فرضیه تأثیر قصاص به عنوان متغیر مستقل بر امنیت اجتماعی به عنوان متغیر وابسته و متقابلاً تأثیر ترک حکم قصاص بر گسترش ناامنی را موضوع تحقیق قرار داد. اما گشودن جعبه سیاه این فرضیه منوط به این است که با بیان عوامل میانجی میان متغیر مستقل و متغیر وابسته و توضیح سازوکارهای علی که میان آنها شکل می‌گیرد، تبیین قابل‌قبولی در این زمینه ارائه دهیم.

با عنایت به این مقدمه، مقاله پیش رو با الهام از حدیث «حُبُّ الدُّنْيَا رَأْسُ كُلِّ خَطِيئَةٍ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۱۳۱)، فرضیه تأثیر دنیادوستی بر گناه را در کانون توجه قرار داده و می‌کوشد با جست‌وجو در آیات قرآن و بهره‌گیری از فنون روش تحلیل محتوای کیفی، مجموعه‌ای از عوامل میانجی را شناسایی کند که می‌توانند در توضیح سازوکارهای علی تأثیر دنیادوستی بر گناه به کار آیند. بنابراین، هدف پژوهش، ارائه یک چارچوب جامع قرآنی متشکل از عوامل میانجی میان دنیادوستی و گناه است که قابلیت کاربرد وسیعی در تبیین آسیب‌های اجتماعی دارد. در نتیجه، مسیر هموارتری برای پژوهشگران این حوزه فراهم خواهد شد تا با استفاده از ظرفیت‌های این چارچوب جامع بتوانند سازوکارهای علی مورد نیاز در تبیین‌های خود را ترسیم کنند.

گفتنی است طبق بررسی انجام‌گرفته به نظر می‌رسد پژوهش مشابهی با رویکرد سازوکارشناسی قرآنی تاکنون به اجرا در نیامده است و برخی مقالات که گاه از سازوکارها یا مکانیزم‌ها در قرآن سخن به میان آورده‌اند، معمولاً معنای دیگری از این واژگان مانند فرآیند یا مدل تبیین علی را مفروض گرفته‌اند.

روش تحقیق

در این تحقیق از روش تحلیل محتوای عرفی و قراردادی به عنوان یکی از روش‌های تحلیل محتوای کیفی استفاده می‌شود. برحسب این روش، پژوهشگر از به‌کارگیری مقوله‌های پیش‌پنداشته اجتناب کرده، تربیتی اتخاذ می‌کند که مقوله‌ها از داده‌ها ناشی شوند. بدین منظور، پژوهشگر خودش را بر امواج داده‌ها شناور می‌کند تا شناخت بدیعی برایش حاصل گردد. بنابراین،

مقوله‌ها از طریق استقرا از داده‌ها ظهور می‌یابند. (ایمان و نوشادی، ۱۳۹۲: ۷۸) کدگذاری و مقوله‌بندی مطالب در این روش بدون در نظر گرفتن هیچ پیش‌زمینهٔ تئوریک، همزمان با مطالعهٔ متن آغاز می‌شود و مرحله‌به‌مرحله با تعیین مقوله‌ها و ادغام آنها در صورت داشتن زمینه‌ای مشترک به پیش می‌رود. (همان: ۸۰) اعتبار یافته‌های تحقیق نیز به چگونگی پوشش داده‌های تحقیق در مقوله‌ها و تم‌ها وابسته است، بدین معنا که هیچ دادهٔ مرتبطی به طور سهوی یا سیستماتیک بیرون از مقوله‌بندی نگه داشته نشوند یا دادهٔ نامرتبلی را پوشش ندهند. (همان: ۹۳)

چارچوب مفهومی

گردآوری و تحلیل داده‌ها در متون دینی به چارچوب مفهومی دقیقی نیاز دارد که در ادامه در سه محور دنیادوستی، گناه و رابطهٔ میان آن دو به شرح آن می‌پردازیم.

دنیادوستی

دنیادوستی، معادل فارسی حُب دنیاست. کلمهٔ دنیا از نظر لغوی، صفت تفضیلی و مؤنث آدنی به معنای نزدیک‌تر است که با عنایت به نزدیک‌تر بودن این جهان در مقایسه با جهان واپسین، به تدریج این کلمه به صورت اسم و در معنای جهان کنونی به کار رفته است، مانند آیهٔ «رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً». (بقره: ۲۰۱) کلمهٔ حُب نیز اسم مصدر و به معنای دوست داشتن است که در متون دینی برای اشاره به این معنا غالباً از واژهٔ حُب و مشتقات آن و در مواردی از واژه‌هایی متقارب مانند ارادت (آل عمران: ۱۵۲؛ قصص: ۷۹) و رغبت (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۴۲۴) و مشتقات آنها استفاده شده است.

شاخص‌های کلی دنیادوستی در متون دینی از این قرارند: اعتماد و اطمینان به دنیا (یونس: ۷)، شادمانی از روی آوردن نعمت‌های مادی و افسوس خوردن بر زوال آنها (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۳۱۸)، فریفته شدن به نعمت‌های مادی (فاطر: ۵)، عیاشی (واقع: ۴۵)، ثروت‌اندوزی (معارج: ۱۸)، کاخ‌نشینی (شعراء: ۱۲۹)، آبادسازی دنیای مادی (محمدی ری‌شهری و موسوی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۶۲)، بندگی صاحبان دنیا (همان: ۴۶۶)، بزرگ داشتن دنیا (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۳۱۷)، حریص بودن بر دنیا (همان: ۳۱۹)، طمع‌ورزی در دنیا (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۵: ۹۰)، کم گذاشتن از دین به جهت مصالح دنیوی (شریف رضی، ۱۴۱۴ق، ج ۲: ۴۲۴)، رقابت بر سر مزایای دنیوی (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۰: ۱۱۳)، سرگرم شدن به آرزوهای دنیوی (حجر: ۳)، فراموشی آخرت (اعراف: ۵۱)، ترجیح دنیا بر آخرت (حرّ عاملی، ۱۴۲۹ق، ج ۱۷: ۳۴)، نشاط در امور دنیوی و بی‌حالی در امور اخروی (شریف رضی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۱۳)، ترجیح تجارت و سرگرمی بر یاد خدا (جمعه: ۱۱)، کراهت جهاد (نساء: ۷۷) و کراهت مرگ (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۲: ۹۶).

از این گذشته، متون دینی به انواع دنیادوستی نیز توجه داده‌اند که جدول شمارهٔ (۱) مهم‌ترین آنها را - فارغ از نگاه

ارزش‌گذارانه - در بر دارد:

جدول (۱): انواع دنیادوستی

نوع دنیادوستی	مأخذ	نوع دنیادوستی	مأخذ
حُب زندگی	«فَلَزِمَهُ مِنْ نَاحِيَةِ الرِّيحِ حُبُّ الْحَيَاةِ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۵۸: ۳۰۱)	قدرت‌طلبی	«مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعِزَّةَ فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا» (فاطر: ۱۰)
حُب مال	«تُحِبُّونَ الْمَالَ حُبًّا جَمًّا» (فجر: ۲۰)	شهرت‌طلبی	«مَنْ قَرَأَ الْقُرْآنَ يُرِيدُ بِهِ سَمْعَهُ...» (حرّ عاملی، ۱۴۲۹ق، ج ۶: ۱۸۳)

«زَيْنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَ الْبَيْنِ» (آل- عمران: ۱۴)	جاه طلبی	«إِنَّ حُبَّ الشَّرَفِ وَ الذِّكْرِ لَا يَكُونَانِ فِي قَلْبِ الْخَائِفِ الرَّاهِبِ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۶۹)
«إِنَّ أَوَّلَ مَا عَصَى اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ بِهِ سِتُّ ... حُبُّ الرَّأْسَةِ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۲۸۹)	حب زبورآلات	«ثُمَّ أَرَى فِي قَلْبِهِ مِنْ حُبِّ الدُّنْيَا ذَرَّةً أَوْ ... حُبِّهَا» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۴: ۳۰)
«تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ» (قصص: ۸۳)	حب زینت دنیا	«ثُمَّ أَرَى فِي قَلْبِهِ مِنْ حُبِّ الدُّنْيَا ذَرَّةً أَوْ ... زِينَتِهَا» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۴: ۳۰)
«النَّظْرَةُ بَعْدَ النَّظْرَةِ تَزْرَعُ فِي الْقَلْبِ الشَّهْوَةَ» (حر عاملی، ۱۴۲۹ق، ج ۲۰: ۱۹۲)	حب ستایش شدن	«إِيَّاكَ ... وَ حُبُّ الْإِطْرَاءِ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۳۳: ۶۱۱)
«إِنَّ أَوَّلَ مَا عَصَى اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ بِهِ سِتُّ ... حُبُّ التَّوَمِّ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۲۸۹)	حب بازی و سرگرمی	«اعلموا أنّما الحياة الدنيا لعب و لهو ...» (حدید: ۲۰)
«إِنَّ أَوَّلَ مَا عَصَى اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ بِهِ سِتُّ ... حُبُّ الرَّاحَةِ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۲۸۹)	زیبایی دوستی	«لَكُمْ فِيهَا جَمَالٌ حِينَ تَرِيحُونَ وَ حِينَ تَسْرَحُونَ» (نحل: ۶)
«فَتَشَعَّبَ مِنْ ذَلِكَ ... حُبُّ الْكَلَامِ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۱۳۱)	حب امنیت	«اللَّهُمَّ افْتَحْ لِي أَبْوَابَ الْأَمْنِ كُلِّهَا» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۳: ۲۶۲)
«إِنَّ أَوَّلَ مَا عَصَى اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ بِهِ سِتُّ ... حُبُّ الطَّعَامِ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۲۸۹)	حب جاودانگی در دنیا	«يَوْمَ أَحَدُهُمْ لَوْ يَعْمُرُ الْفَسَنَةَ» (بقره: ۹۶)
«مَعَ مَا رَكِبَ فِيهِمْ مِنْ ... حُبِّ اللَّبَاسِ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۱: ۱۲۷)	حب پوشاک	

راجع به ارزش گذاری دنیادوستی باید گفت در اسلام دنیادوستی به طور مطلق نکوهش نشده، بلکه در مواردی تجویز یا حتی ستایش شده است و از این رو اگر دنیادوستی سرمنشأ همه گناهان معرفی شده، منظور مطلق دنیادوستی نیست، بلکه وجوه ناپسند آن است.

در توضیح و تحلیل این موضع ارزش گذارانه می توان گفت: به طور کلی محبت دارای خاستگاه‌های درونی متفاوتی شامل لذت خواهی، منفعت خواهی و فضیلت خواهی است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، مدخل «حب»)، خاستگاه‌هایی که جنبه اکتسابی (تعقلی یا تخیلی) یا غیراکتسابی (طبیعی، غریزی یا فطری) دارند، ضمن آنکه این خاستگاه‌ها لزوماً متضاد نبوده و با یکدیگر قابل ترکیب‌اند. از این رو با دوگانه‌های ترکیبی مختلفی مانند لذت خواهی منفعت خواهانه و غیرمنفعت خواهانه، لذت خواهی فضیلت خواهانه و غیرفضیلت خواهانه و منفعت خواهی فضیلت خواهانه و غیرفضیلت خواهانه روبه‌رو هستیم که می‌تواند به شکل‌گیری گونه‌های مختلفی از محبت منجر شوند، همچنان که شکل‌گیری محبت ترکیبی سه‌گانه محتمل است.

از نتایج تعمیم این سنخ‌بندی به حب دنیا، لزوم تفکیک میان حب دنیای فضیلت خواهانه و حب دنیای غیرفضیلت خواهانه است که در متون دینی هرچند با تعابیر متفاوتی بر آن تأکید شده است. برای مثال، حدیث «الدُّنْيَا دُنْيَا أَنْ دُنْيَا بَلَاغٌ وَ دُنْيَا مَلْعُونَةٌ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۱۳۱-۱۳۰)، تمایزی بین دنیای ممدوح و دنیای مذموم برقرار کرده که طبق تفسیری رایج، قسم اول ناظر به بهره‌گیری از نعمت‌های دنیوی در جهت کسب سعادت اخروی و قسم دوم ناظر به دل‌بستگی و اشتغال کامل قلب به دنیاست. (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۰: ۲۵-۳۶) در تأیید این برداشت می‌توان به شواهد حدیثی متعددی اشاره کرد؛ از جمله رسول خدا (ص) برحسب روایتی می‌فرماید: «نِعْمَتِ الدَّارِ الدُّنْيَا لِمَنْ تَرَوَدُّ مِنْهَا لِآخِرَتِهِ حَتَّى يُرْضِيَ رَبَّهُ وَ بَسَّتِ الدَّارُ الدُّنْيَا لِمَنْ صَدَّتْهُ عَنْ آخِرَتِهِ وَ قَصُرَتْ بِهِ عَنْ رِضَاءِ رَبِّهِ» (محمدی ری‌شهری و موسوی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۱۲۰) دنیا سرای خوبی است برای کسی که از آن برای آخرتش توشه بگیرد تا پروردگارش را خشنود کند و سرای بدی است برای کسی که او را از آخرتش بازدارد و دست او را از کسب خشنودی پروردگارش کوتاه سازد.

از این گذشته، تقسیم حبّ دنیا به دو قسم ممدوح و مذموم، جنبه حصری ندارد و از این رو، فرض وجود قسم سوم یعنی حبّ دنیای خنثی و عاری از ستایش و نکوهش را نفی نمی‌کند. محبت‌های غیراختیاری و ناخودآگاه طبیعی یا غریزی مانند محبت غذا در هنگام گرسنگی و محبت پوشش گرم در هنگام سرما می‌توانند نمونه‌های قسم سوم قلمداد شوند، چنان‌که تعبیر برخی احادیث می‌توانند ناظر به همین قسم باشند، از جمله حدیث «الناسُ أبناءُ الدّنيا و الوالدُ مطبوعٌ علی حبِّ أمّه؛ (همان، ج ۱: ۱۱۸) مردم فرزندان دنیایند و دوست داشتن مادر در طبیعت فرزند نهاده شده است» و حدیث «الناسُ أبناءُ الدّنيا و لا یلامُ الرَّجُلُ علی حبِّ أمّه؛ (همان‌جا) مردم فرزندان دنیایند و کسی به سبب دوست داشتن مادرش سرزنش نمی‌شود».

ناگفته نماند در خصوص قسم اول نمی‌توان گفت لذت‌خواهی و منفعت‌خواهی تنها زمانی مطلوبیت می‌یابند که توأم با فضیلت‌خواهی باشند که قهراً مستلزم توجه آگاهانه و قصد دستیابی به فضیلت است؛ بلکه باید عنصر دیگری را نیز در این سنخ‌بندی در نظر گرفت و آن عنصر مصلحت است؛ زیرا گاه اسلام عمل مصلحت‌آمیزی را صرفاً به سبب مصلحتِ نهفته در آن تشویق کرده است، حتی در فرضی که افراد در انجام آن عمل فقط انگیزه کسب لذت یا منفعت داشته باشند. حدیث «أیس من حبِّک الدّنيا طلب ما یصلحک؛ (همان: ۱۶۲) رفتن در پی مصالح زندگی از مصادیق دنیادوستی نیست»، مؤیدی بر این ادعاست، همچنان‌که از نظر مصادق می‌توان نمونه‌هایی برای آن مطرح کرد. برای مثال، در احادیث معصومان علیهم‌السلام لذت‌جویی در روابط جنسی همسران فی‌نفسه و بدون آنکه به نیت فضیلت‌خواهی مشروط شده باشد، مورد ارزش‌گذاری مثبت قرار گرفته است (حرّ عاملی، ۴۲۹ق، ج ۲۰: ۱۱۰)؛ پس نمی‌توان آن را مصادق دنیادوستی ناپسند قلمداد کرد.

در نتیجه، در ارزش‌گذاری دنیادوستی باید چهار عنوان لذت‌خواهی، منفعت‌خواهی، فضیلت‌خواهی و مصلحت را به عنوان انگیزه‌ها یا نتایج دنیادوستی ملاک قرار داد، ضمن آنکه هیچ‌یک از این چهار عنوان به‌تنهایی ملاک تام برای ارزش‌گذاری در این زمینه نیست و لذا توجه به درهم‌کنشی این عناصر چهارگانه با عنایت به جنبه اختیاری یا غیراختیاری آنها و نیز جنبه اعتدالی یا غیر اعتدالی (به سبب انحراف یا افراط‌آمیز بودن) آنها ضرورت دارد. بر این اساس، چنان‌که جدول شماره (۲) نشان می‌دهد، با شقوق مختلف دنیادوستی مواجه‌ایم که از حیث ارزشی به سه بخش کلی پسندیده، ناپسند و خنثی قابل تفکیک‌اند.

جدول (۲): ارزش‌گذاری گونه‌های دنیادوستی

دنیادوستی پسندیده	فضیلت‌خواهانه اعتدالی لذت‌خواهانه فضیلت‌خواهانه اعتدالی لذت‌خواهانه مصلحت‌آمیز اعتدالی منفعت‌خواهانه فضیلت‌خواهانه اعتدالی منفعت‌خواهانه مصلحت‌آمیز اعتدالی
دنیادوستی ناپسند	فضیلت‌خواهانه افراطی یا انحرافی لذت‌خواهانه افراطی یا انحرافی منفعت‌خواهانه افراطی یا انحرافی لذت‌خواهانه منفعت‌خواهانه افراطی یا انحرافی لذت‌خواهانه فضیلت‌خواهانه افراطی یا انحرافی منفعت‌خواهانه فضیلت‌خواهانه افراطی یا انحرافی لذت‌خواهی منفعت‌خواهانه فضیلت‌خواهانه افراطی یا انحرافی
دنیادوستی خنثی	لذت‌خواهانه طبیعی / غریزی اعتدالی منفعت‌خواهانه طبیعی / غریزی اعتدالی

بر اساس این تحلیل ارزش‌گذارانه و نیز با در نظر گرفتن ادغام‌پذیری برخی عناوین در یکدیگر می‌توان موارد دنیادوستی ناپسند را از سایر موارد تفکیک کرد.

گناه

گزاره «حُبُّ الدُّنْيَا رَأْسُ كُلِّ خَطِيئَةٍ»، مفهوم «خطیئه» را در جایگاه متغیر وابسته قرار داده است. خطیئه در کاربردهای قرآنی و حدیثی به معنای مطلق خطا (فعل ناصواب) یا خطای غیر عمدی نیست، بلکه به معنای گناه و سیئه (شامل ترک واجب) و در مقابل مفهوم حسنه است. برای نمونه، در ضمن سفارش‌های رسول خدا (ص) به ابوذر غفاری آمده است: «يَا أَبَا ذَرٍّ، لَا تَنْظُرْ إِلَى صِغْرِ الْخَطِيئَةِ وَ لَكِنْ أَنْظُرْ إِلَى مَنْ عَصَيْتَ؛ (طوسی، ۱۴۱۴ق: ۵۲۸) ای اباذر، به کوچکی خطیئه ننگر، بلکه بین چه کسی را معصیت کرده‌ای». به این ترتیب، معصیت و نافرمانی خدا در مفهوم خطیئه اشراب شده است. در تأیید این نکته باید یادآور شد که در برخی منابع حدیثی، روایت «حُبُّ الدُّنْيَا أَصْلُ كُلِّ مَعْصِيَةٍ وَ أَوَّلُ كُلِّ ذَنْبٍ» (محمدی ری‌شهری و موسوی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۳۸۴) نیز نقل شده است.

توضیح کوتاهی درباره نسبت میان مفهوم خطیئه یا گناه^۴ و مفاهیم متناظر آن در حوزه آسیب‌شناسی اجتماعی به روشن‌تر شدن فضای بحث کمک می‌کند. گناه اساساً مفهومی دینی و الیهاتی است که فقط در چارچوب ارتباط انسان با خدا معنا می‌یابد، در حالی که در ادبیات رایج علوم اجتماعی، مفاهیمی همچون کجروی یا انحراف^۵، جرم^۶ و تخلف^۷ بدون هر گونه ربط و نسبت دینی و صرفاً ناظر به قوانین و هنجارهای اجتماعی تعریف می‌شوند. ولی این مغایرت عمدتاً در سطح مفهومی است و به مصادیق چندان سرایت نمی‌کند؛ زیرا ابتدای بسیاری از مصادیق جرم و کجروی در جوامع گذشته و حال بر مبنای عقلایی موجب می‌شود شریعت عقلانیت‌محور اسلامی نیز آنها را گناه به شمار آورد. بنابراین، محدودیت و خاص‌بودگی مفهوم گناه، منافاتی با شمولیت مصادیقی آن نسبت به اغلب انحرافات اجتماعی ندارد و تنها آن دسته از رفتارها که بدون تکیه بر مبنای عقلی یا شرعی و صرفاً بر اساس ایدئولوژی‌ها، ارزش‌ها و قوانین اختصاصی هر یک از جوامع در زمره جرایم یا انحرافات اجتماعی به شمار آمده‌اند، از دایره شمول مفهوم گناه خارج خواهند بود.

رابطه دنیادوستی و گناه

گزاره‌های فراوانی در متون دینی به طور صریح یا تلویحی به رابطه میان دو مفهوم دنیادوستی و گناه اشاره دارند. این گزاره‌ها گاه بر ارتباط حب دنیا در کلیت آن با یکی از گناهان و گاه به طور مشخص بر نقش برخی انواع حب دنیا در این زمینه دلالت می‌کنند که برای نمونه برخی آیات قرآن را یادآور می‌شویم:

- «مَا أَرْسَلْنَا فِي قَرْيَةٍ مِّنْ نَّذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ؛ در هیچ شهری بیم‌دهنده‌ای نفرستادیم، مگر آنکه عیاشان آن گفتند: ما به آنچه شما بدان فرستاده شده‌اید، کافریم». (سبأ: ۳۴) در این آیه بر نقش عامل ترف یا عیاشی^۸ در رویگردانی انسان‌ها از دین تأکید شده است.

4. sin

5. deviance

6. crime

7. violation

8. ترف نه به معنای مطلق تفریح یا خوش‌گذرانی، بلکه به معنای سرگرم شدن به نعمت‌های مادی به گونه‌ای است که به غفلت از منعم و غرور و طغیان و سرمستی

بینجامد. (مکارم شیرازی، ۱۴۲۱ق، ج ۱۷: ۴۶۷)

- «اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ آلِهَةً لِيَكُونُوا لَهُمْ عِزًّا؛ آنان غیر از خدا، معبودانی را برای خود برگزیدند تا مایه عزتشان باشند». (مریم: ۸۱) این آیه به تأثیر عزت‌خواهی و شوکت‌طلبی دنیوی بر پرستش خدایان دروغین اشاره دارد.
- «قَالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ امْرَأَةٌ الْعَزِيزَةُ تُرَاوِدُ فَتَاهَا عَنْ نَفْسِهِ قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا؛ گروهی از زنان شهر گفتند: همسر عزیز، غلام جوانش را بسوی خویش دعوت می‌کند؛ عشق این جوان، در اعماق قلبش نفوذ کرده است». (یوسف: ۳۰) این آیه به تأثیر شهوت جنسی بر تمایل به ارتکاب زنا اشاره دارد.
- «حَتَّى إِذَا فُشِيتُمْ وَ تَنَازَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ وَ عَصَيْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا أَرَاكُمْ مَا تُحِبُّونَ مِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الدُّنْيَا وَ مِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الْآخِرَةَ؛ تا آن‌گاه که سست شدید و در کار خود به نزاع پرداختید و پس از آن که به شما آنچه را دوست داشتید نشان داد، نافرمانی کردید؛ بعضی از شما خواهان دنیایند و بعضی خواهان آخرت». (آل عمران: ۱۵۲) این آیه که درباره ماجرای جنگ احد است، تأثیر دنیادوستی در قالب حبّ اموال و غنایم بر نافرمانی از دستور پیامبر و اختلاف میان رزمندگان را یادآوری می‌کند.
- «قُلْ إِنْ كَانَ آبَاؤُكُمْ وَ أَبْنَاؤُكُمْ وَ إِخْوَانُكُمْ وَ أَزْوَاجُكُمْ وَ عَشِيرَتُكُمْ وَ أَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَ تِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَ مَسَاكِينُ تَرْضَوْنَهَا أَحَبَّ إِلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ وَ جِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ فَتَرَبَّصُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرٍ؛ بگو: اگر پدران و فرزندان و برادران و همسران و طایفه شما و اموالی که به دست آورده‌اید و تجارتی که از کساد شدنش می‌ترسید و خانه‌هایی که به آنها علاقه دارید، در نظرتان از خدا و پیامبرش و جهاد در راهش محبوب‌ترند، در انتظار باشید که خداوند عذابش را بر شما نازل کند». (توبه: ۲۴) در این آیه بر نقش دنیادوستی در ترک وظیفه جهاد تأکید شده است.

یافته‌های پژوهش

کدگذاری و مقوله‌بندی عوامل میانجی

در این قسمت، نتیجه جست‌وجو در قرآن کریم به منظور استخراج مفاهیمی که احتمالاً می‌توان نقش عوامل میانجی میان دنیادوستی و گناه را به آنها نسبت داد، ارائه خواهد شد. برای دستیابی به هدف مزبور، در گام نخست با نگاهی معطف‌کوشی شد مجموعه عوامل مزبور از حد اکثر جامعیت برخوردار باشد، به گونه‌ای که همه متغیرهای کنشی، انگیزشی و ساختاری دارای احتمال تأثیر را در بر گیرد. با چنین نگاهی بالغ بر ۶۰۰ عامل گوناگون در قرآن کریم کدگذاری شدند. در گام دوم پس از حذف موارد مشابه، میان دو دسته از عوامل میانجی تفکیک شد: عواملی مانند بخل، حرص و بدپوششی که اثرگذاری آنها منحصر به گناهان خاص است و عواملی که در گناهان مختلف اثرگذارند. با توجه به گستردگی و غیرمنضبط بودن عوامل دسته اول، از ورود به آنها صرف نظر شد و تنها بر عوامل میانجی دسته دوم تمرکز گردید. حاصل این نگاه، شناسایی نزدیک به ۱۵۰ عامل بالقوه میانجی میان دنیادوستی و گناه در قرآن کریم بود که جدول شماره (۳)، عناوین آنها و نیز تجمیع آنها در ذیل مجموعه‌ای از مقولات کلی را به نمایش گذاشته است:

جدول (۳): کدگذاری میانجی‌های محتمل میان دنیادوستی و گناه در قرآن کریم

عوامل میانجی	متن و آدرس آیه	مقولات کلی
ایمان	الْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمِنٌ بِاللَّهِ وَ مَلَائِكَتِهِ وَ كِتَابِهِ وَ رَسُولِهِ (بقره: ۲۸۵)	دین‌داری
اقامه نماز	قَالُوا لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلِّينَ (مدثر: ۴۳)	اعتقادی، تجربی، مناسکی، پیامدی
جهنم‌هراسی	فَاتَّقُوا النَّارَ (بقره: ۲۴)	
بهشت‌خواهی	بَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ (بقره: ۲۵)	

فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان

مقاله آماده انتشار

	ثُمَّ يَمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ (بقره: ۲۸)	یاد مرگ و آخرت
	أُولَٰئِكَ يَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ (بقره: ۷۷)	علم به علم خدا
	أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (بقره: ۱۰۶)	علم به قدرت خدا
	أَيْنَمَا تَوَلَّوْا فَوَجَّهَ اللَّهُ (بقره: ۱۱۵)	احساس حضور خدا
	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ارْكَعُوا وَاسْجُدُوا وَاعْبُدُوا رَبَّكُمْ (حج: ۷۷)	عبادت
	يَخْشَوْنَهُ وَلَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللَّهَ (احزاب: ۳۹)	خوف خدا
	فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ (بقره: ۱۵۲)	یاد خدا
	أَنْ يَسْتَعْفِفَ خَيْرٌ لَّهُمْ (نور: ۶۰)	عفت‌ورزی
	الَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ (بقره: ۱۶۵)	محبت خدا
	اذْكُرُوا لِلَّهِ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ (انفال: ۴۵)	ذکر کثیر
	أُولَٰئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أَوْلَىٰ لَهُمُ الْغَافِلُونَ (اعراف: ۱۷۹)	غفلت
	ارْتَابَتْ قُلُوبُهُمْ فَهُمْ فِي رَيْبِهِمْ يَتَرَدَّدُونَ (توبه: ۴۵)	شک و تردید
	لَا يَأْتُونَ الصَّلَاةَ إِلَّا وَهُمْ كُسَالَىٰ (توبه: ۵۴)	بی‌میلی به اعمال نیک
	إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَّاظٍ (علق: ۷-۸)	احساس استغنا
	يَبْكُونَ وَيَزِيدُهُمْ خُشُوعًا (اسراء: ۱۰۹)	گریه و خشوع
	فَأَصْبَحَ هَشِيمًا تَذْرُوهُ الرِّيحُ (كهف: ۴۵)	یادآوری زوال دنیا
	الَّذِينَ يَبْتِغُونَ لِرَبِّهِمْ سُجْدًا وَ قِيَامًا (فرقان: ۶۴)	تهجد
	إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا (فاطر: ۶)	حس دشمنی با شیطان
	ذَكَرْ فَإِنَّ الذِّكْرَىٰ تَنْفَعُ الْمُؤْمِنِينَ (ذاریات: ۵۵)	تذکر به مؤمنان
	وَيَلِّ لِلْمُصَلِّينَ الَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ (ماعون: ۵-۶)	سبک‌شماری نماز
	مِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَ بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَ مَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ (بقره: ۸)	نفاق
	قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ نُؤْمِنَ بِهَذَا الْقُرْآنِ (سبأ: ۳۱)	کفر
	مَنْ يَرْغَبْ عَنْ مِلَّةِ إِبْرَاهِيمَ (بقره: ۱۳۰)	دین‌گریزی
عقلانیت	أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السَّفَهَاءُ وَ لَكِن لَّا يَعْلَمُونَ (بقره: ۱۳)	سفاهت
	مَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا وَ مَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ (بقره: ۲۶۹)	حکمت و عقلانیت
	إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ (آل عمران: ۱۳)	عبرت‌پذیری از رویدادها
	يَا مُوسَىٰ لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّىٰ نَرَىٰ اللَّهَ جَهْرَةً (بقره: ۵۵)	حس‌گرایی
	إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَ إِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ (انعام: ۱۱۶)	پیروی از ظن و گمان
	ذَرِ الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَعِبًا وَ لَهْوًا (انعام: ۷۰)	دین را بازیچه قرار دادن
	قَالُوا يَا مُوسَىٰ اجْعَلْ لَنَا إِلَهًا كَمَا لَهُمْ آلِهَةٌ قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ (اعراف: ۱۳۸)	جهالت

فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان

مقاله آماده انتشار

اخلاقیات	صبر	اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ (بقره: ۴۵)
	ترس از ملامت	لَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ (مائده: ۵۴)
	مراقبت نفس	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ (مائده: ۱۰۵)
	ایمنی از مکر و عذاب الهی	أَفَأَمِنُوا مَكْرَ اللَّهِ فَلَا يَأْمَنُ مَكْرَ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْخَاسِرُونَ (اعراف: ۹۹)
	ناامیدی	يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ (زمر: ۵۳)
	آرزوی موهوم	لَيْسَ بِأَمَانِيكُمْ وَلَا أَمَانِيَّ أَهْلَ الْكِتَابِ (نساء: ۱۲۳)
	تکبر	سَاءَ صِرْفُ عَنِ آيَاتِي الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ (اعراف: ۱۴۶)
	عجب و خودپسندی	إِذَا حَوْلَنَاهُ نِعْمَةً مَّا قَالَ إِنَّمَا أُوتِيتهُ عَلَىٰ عِلْمٍ (زمر: ۴۹)
	لجاجت و عناد	بَل لَّجُوا فِي عُتُوٍّ وَ نُفُورٍ (ملک: ۲۱)
	تعصب	إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ الْحَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةَ (فتح: ۲۶)
	غضب	إِذَا مَا غَضِبُوا هُمْ يَغْفِرُونَ (شوری: ۳۷)
ضعف موعظه‌پذیری	قَالُوا يَا نُوحُ قَدْ جَادَلْتَنَا فَأَكْثَرْتَ جِدَالَنَا (هود: ۳۲)	
کرامت نفس	إِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا (فرقان: ۷۲)	
آسیب‌های معنوی	قساوت قلب	ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِّنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً (بقره: ۷۴)
	کورباطنی	فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارَ وَ لَكِن تَعْمَى الْقُلُوبَ الَّتِي فِي الصُّدُورِ (حج: ۴۶)
	زیغ (انحراف قلب)	رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا (آل عمران: ۸)
انگیزه‌های غیرالهی	زیبا جلوه‌گر شدن گناه	أَقْمَنَ زَيْنٌ لَهُ سَوْءُ عَمَلِهِ فَرَأَاهُ حَسَنًا (فاطر: ۸)
	تسویل نفس	بَل سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْرًا (یوسف: ۱۸)
	نفس اماره	إِنَّ النَّفْسَ لِأُمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّي (یوسف: ۵۳)
	سستی اراده	لَقَدْ عَاهَدْنَا إِلَىٰ آدَمَ مِنْ قَبْلِ فَنَسَىٰ وَ لَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا (طه: ۱۱۵)
وسوسه نفسانی	لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ وَ نَعْلَمُ مَا تُوَسَّوِسُ بِهِ نَفْسُهُ (ق: ۱۶)	
عوامل زیستی	نیازهای جنسی	إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ شَهْوَةً مِّنْ دُونِ النِّسَاءِ (اعراف: ۸۱)
	وراثت	بِرَثْنِي وَ بِرِثِ مَنْ آلِ يَعْقُوبَ (مریم: ۶)
	باروری	لَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهَرْنَ (بقره: ۲۲۲)
	تغذیه	حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ الْمَيْتَةُ وَ الدَّمُ وَ لَحْمُ الْخَنزِيرِ (مائده: ۳)
آگاهی دینی	تعلیم و تعلم کتاب	يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَ يَزَكِّيهِمْ وَ يَعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ (آل عمران: ۱۶۴)
	تفقه در دین	فَلَوْلَا نَفْرٌ مِّنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِّنْهُمْ طَائِفَةٌ لِّيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ (توبه: ۱۲۲)
	پرسش از دانایان	فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ (نحل: ۴۳)
	غفلت	لَا تُطِيعُ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَن ذِكْرِنَا وَ اتَّبَعَ هَوَاهُ وَ كَانَ أَمْرُهُ فُرْطًا (كهف: ۲۸)
نیاز جنسی	أَحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّغَيْتُ إِلَىٰ نِسَائِكُمْ (بقره: ۱۸۷)	

فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان

مقاله آماده انتشار

تأمین مشروع نیازها	نیاز عاطفی	مِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا (روم: ۲۱)
	نیاز معیشتی	فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هَذَا الْبَيْتِ الَّذِي أَطْعَمَهُمْ مِنْ جُوعٍ وَآمَنَهُمْ مِنْ خَوْفٍ (قریش: ۳-۴)
	نیاز به امنیت	فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هَذَا الْبَيْتِ الَّذِي أَطْعَمَهُمْ مِنْ جُوعٍ وَآمَنَهُمْ مِنْ خَوْفٍ (قریش: ۳-۴)
عاملان تربیتی	تعلیم حکمت و تزکیه	يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ (آل عمران: ۱۶۴)
	تربیت خوب و مربی شایسته	أَنْتَبِهَاتِنَا يَا رَبَّنَا خَسَنًا وَكَفَلَهَا زَكْرِيَّا (آل عمران: ۳۷)
	انذار مردم	لِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ (توبه: ۱۲۲)
حمایت اجتماعی	رویگردانی از مؤمنان	وَاصْبِرْ نَفْسَکَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ وَلَا تَعْدُ عَيْنَاکَ عَنْهُمْ (کهف: ۲۸)
	روابط مهربانانه	مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ (فتح: ۲۹)
	روابط دوستانه	الَّذِينَ تَبَوَّؤُوا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ (حشر: ۹)
	روابط برادرانه	إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ (حجرات: ۱۰)
	روابط نیکوکارانه	بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَبِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَالْجَارِ الْجُنُبِ وَالصَّاحِبِ بِالْجَنبِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ (نساء: ۳۶)
	گذشت در روابط	وَلْيَعْفُوا وَلْيَصْفَحُوا (نور: ۲۲)
	فضیلت‌گرایی در روابط	لَا تَسْأَلُوا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ (بقره: ۲۳۷)
فشارهای اجتماعی	تعرض مردم	تَخَافُونَ أَنْ يَخَطَّفَكُمُ النَّاسُ (انفال: ۲۶)
	ناامنی و شکنجه	فَمَا آمَنَ لِمُوسَىٰ إِلَّا ذُرِّيَّةٌ مِنْ قَوْمِهِ عَلَىٰ خَوْفٍ مِنْ فِرْعَوْنَ وَوَلَدِهِمْ أَنْ يَفْتَنَهُمْ (یونس: ۸۳)
	تعرض مشرکان	أَتَخَشَوْنَهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ أَهَقُّ أَنْ تَخْشَوْهُ (توبه: ۱۳)
	سرزنش سرزنش‌کنندگان	لَا يَخَافُونَ لَوْمَةً لَآئِمَةً (مائده: ۵۴)
	بازداشتن از راه خدا	الَّذِينَ يَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ (هود: ۱۹)
	امر به منکر، نهی از معروف	الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ يَمُرُّونَ بِالْمُنْكَرِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمَعْرُوفِ (توبه: ۶۷)
	فعالیت دشمنان عقیدتی	أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ يَشْتَرُونَ الضَّلَالَةَ وَيُرِيدُونَ أَنْ تَضِلُّوا السَّبِيلَ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِأَعْدَائِكُمْ (نساء: ۴۴-۴۵)
	اتهام کفر به تازه‌مسلمانان	لَا تَقُولُوا لِمَنْ أَلْفَىٰ إِلَيْكُمْ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِنًا (نساء: ۹۴)
	اختلاف و نزاع مؤمنان	لَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ (انفال: ۴۶)
رویارویی مردم و حاکمان	قَالَ ابْنُ أُمِّ إِبْرَاهِيمَ إِنَّ الْقَوْمَ اسْتَضْعَفُونِي وَكَادُوا يَقْتُلُونَنِي (اعراف: ۱۵۰)	
عوامل طبیعی	بلایای طبیعی	لَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ (بقره: ۱۵۵)
	وفور نعمت	لَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ (شوری: ۲۷)
پیروی	پیروی از آبا و اجداد	إِذَا قِيلَ لَهُمْ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلِ نَتَّبِعُ مَا أَفْقَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا (بقره: ۱۷۰)
	تقلید مذموم	اتَّخَذُوا أَحْبَابَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ (توبه: ۳۱)
	پیروی از نخبگان ناصالح	قَالُوا رَبَّنَا إِنَّا أَطَعْنَا سَادَتَنَا وَكُبَرَاءَنَا فَأَضَلُّونَا السَّبِيلًا (احزاب: ۶۷)
	محبت اهل بیت (ع)	قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ (شوری: ۲۳)

فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان

مقاله آماده انتشار

فرهنگ‌سازی دینی	دعوت به نیکی	وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ (آل عمران: ۱۰۴)
	وجود هدایت‌گران در جامعه	وَمِنْ خَلْقِنَا أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ (اعراف: ۱۸۱)
	تبلیغ دین	الَّذِينَ يَبْلُغُونَ رَسُولَاتِ اللَّهِ (احزاب: ۳۹)
	قصه‌های خوب	نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ (یوسف: ۳)
	مهبجوریت قرآن	قَالَ الرَّسُولُ يَا رَبِّ إِنَّ قَوْمِي اتَّخَذُوا هَذَا الْقُرْآنَ مَهْجُورًا (فرقان: ۳۰)
	تأسی به رسول خدا	لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ (احزاب: ۲۱)
	جا بگاه مسجد	مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ (بقره: ۱۱۴)
نظارت اجتماعی	امر به معروف و نهی از منکر	كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ (آل عمران: ۱۱۰)
	نظارت عالمان دین	لَوْلَا يَنْهَاهُمُ الرَّبَّانِيُّونَ وَ الْأَحْبَارُ عَنْ قَوْلِهِمُ الْإِثْمَ وَ أَكْلِهِمُ السَّحْتَ (مائده: ۶۳)
	نصیحت	لَيْسَ عَلَى الضُّعَفَاءِ وَ لَا عَلَى الْمَرْضَى وَ لَا عَلَى الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ مَا يَنْفِقُونَ حَرَجٌ إِذَا نَصَحُوا لِلَّهِ وَ رَسُولِهِ (توبه: ۹۱)
	ترک موعظه	إِذْ قَالَتْ أُمَّةٌ مِنْهُمْ لِمَ تَعِظُونَ قَوْمًا اللَّهُ مُهْلِكُهُمْ أَوْ مُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا (اعراف: ۱۶۴)
	امر به معروف خانواده	كَانَ يَأْمُرُ أَهْلَهُ بِالصَّلَاةِ وَ الزَّكَاةِ (مریم: ۵۵)
	وقایت اهل	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَ أَهْلِيكُمْ نَارًا (تحریم: ۶)
	تواصی (به حق و صبر)	تَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَ تَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ (عصر: ۳)
	مجازات	السَّارِقُ وَ السَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جِزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِنَ اللَّهِ (مائده: ۳۸)
مقاومت اجتماعی	مرباطه	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَ صَابِرُوا وَ رَابِطُوا (آل عمران: ۲۰۰)
	آمادگی و قدرت نظامی	أَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَ مِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ (انفال: ۶۰)
	جنگ با دشمن	قَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ (بقره: ۱۹۰)
	فرار از جنگ	إِذَا لَقِيتُمْ الَّذِينَ كَفَرُوا فَزَحِّفُوا فَلَاحًا تَوَلُّوهُمُ الْأَدْبَارَ (انفال: ۱۵)
	تحمل فشارها و سختی‌ها	الصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَ الضَّرَّاءِ وَ حِينَ الْبَأْسِ (بقره: ۱۷۷)
عوامل تسهیل‌گر اجتماعی	شفاعت و میانداری بد	مَنْ يَشْفَعُ شَفَاعَةً سَيِّئَةً يَكُنْ لَهُ كِفْلٌ مِنْهَا (نساء: ۸۵)
	تعاون بر گناه	لَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَ الْعُدْوَانِ (مائده: ۲)
	همنشینی با ظالمان	لَا تَقْعُدُوا بَعْدَ الذِّكْرِى مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ (انعام: ۶۸)
	حضور در مجلس گناه	إِذَا سَمِعْتُمْ آيَاتِ اللَّهِ يَكْفُرُ بِهَا وَيَسْتَهْزِئُ بِهَا فَلَا تَقْعُدُوا مَعَهُمْ حَتَّى يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ غَيْرِهِ (نساء: ۱۴۰)
	اختلاط فرهنگی	الَّذِينَ آمَنُوا وَ لَمْ يَهَاجِرُوا مَا لَكُمْ مِنْ وَلَايَتِهِمْ مِنْ شَيْءٍ حَتَّى يُهَاجِرُوا (انفال: ۷۲)
	گسترش عیاشی	إِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا فَفَسَقُوا فِيهَا (اسراء: ۱۶)
	فضای رقابتی	فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ (بقره: ۱۴۸)
	دوستی با افراد ناشایست	يَا وَيْلَتَى لَيْتَنِي لَمْ أَتَّخِذْ فُلَانًا خَلِيلًا (فرقان: ۲۸)
	زوال قبیح گناه	فَلَمَّا زَاغُوا أَزَاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ (صف: ۵)
منزلت یابی غیرمتدینان	قَالَ الَّذِينَ يُرِيدُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا يَا لَيْتَ لَنَا مِثْلَ مَا أُوتِيَ قَارُونُ (قصص: ۷۹)	

فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان

مقاله آماده انتشار

	رَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا سُخْرِيًّا (زخرف: ۳۲)	نیاز متقابل انسان‌ها
	اتَّبِنُونَ بِكُلِّ رِيْعٍ آيَةً يَعْبَثُونَ وَ تَتَّخِذُونَ مَصَانِعَ لَعَلَّكُمْ تَخْلُدُونَ (شعرا: ۱۲۸-۱۲۹)	فضای کالبدی زندگی
فرهنگ‌سازی غلط	يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ زُخْرُفِ الْقَوْلِ غُرُورًا (انعام: ۱۱۲)	سخنان فریبنده
	إِنْ كَثِيرًا لِيُضِلُّونَ بِأَهْوَائِهِمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ (انعام: ۱۱۹)	گمراه کردن مردم
	ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَ جَادِلْهُمْ بِأَلْسِنَةٍ هِيَ أَحْسَنُ (نحل: ۱۲۵)	شبیه‌های فرهنگ‌سازی
	انطلقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ أَنْ امشُوا وَ اصْبِرُوا عَلَى آلِهِتِكُمْ إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ يُرَادُ (ص: ۶)	تشویق
	قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا اتَّبِعُوا سَبِيلَنَا وَلْنَحْمِلْ خَطَايَاكُمْ (عنكبوت: ۱۲)	تشجيع
	زَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (انعام: ۴۳)	تزیین عمل
	قَالَتْ أَخْرَاهُمْ لَأَوْلَاهُمْ رَبَّنَا هَؤُلَاءِ ضَلُّونَا (اعراف: ۳۸)	فراقتنی
	يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِّنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا (روم: ۷)	علوم مادی
	يَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ وَ لَا يَنْفَعُهُمْ (بقره: ۱۰۲)	علم زیان‌بخش
	إِنَّ الَّذِينَ يُحِبُّونَ أَنْ تَشِيعَ الْفَاحِشَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (نور: ۱۹)	اشاعه فحشا
	إِنَّ كَثِيرًا مِّنَ الْأَحْبَارِ وَالرُّهْبَانِ لَيَكْفُرُونَ بِأَمْوَالِ النَّاسِ بِالْباطِلِ وَ يَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ (توبه: ۳۴)	بی‌تقوایی علمای دین
	جَعَلْنَاهُمْ أُمَّةً يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ (قصص: ۴۱)	دعوت باطل زمامداران
	فَاسْتَخَفَّ قَوْمَهُ فَاطَاعُوهُ (زخرف: ۵۴)	خوار و خفیف شمردن مردم
	إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَ أَلْهَدَى (بقره: ۱۵۹)	کتمان معارف دینی
	مِنَ الَّذِينَ هَادُوا وَ يَحْرِفُونَ الْكَلِمَ عَن مَّوَاضِعِهَا (نساء: ۴۶)	تحریف دین
وَ اتَّبِعْ فِيمَا آتَاكَ اللَّهُ الدَّارَ الْآخِرَةَ وَ لَا تَتَسَبَّحْ بِالدُّنْيَا (قصص: ۷۷)	رواج دین‌داری سخت‌گیرانه	
قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ لَمْ نُحِبِّ الْقُرْآنَ وَ الْغَوَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَعْلَمُونَ (فصلت: ۲۶)	خنثی‌سازی کار فرهنگی	
إِنْ جَاهِدَاكَ لِتُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا (عنكبوت: ۸)	گمراه کردن فرزندان	
فسادانگیزی حاکمان	قَالَتْ إِنَّ الْمُلُوكَ إِذَا دَخَلُوا قَرْيَةً أَفْسَدُوهَا وَ جَعَلُوا أَعْرَءَ أَهْلِهَا أَذْلًا (نمل: ۳۴)	تبهکاری فرمانروایان
	قَالَ الَّذِينَ اسْتَضَعُّوا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا بَلْ مَكْرُ اللَّيْلِ وَ النَّهَارِ (سبا: ۳۳)	فریبکاری صاحبان قدرت
	جَاءَ السَّحَرَةُ فِرْعَوْنَ قَالُوا إِنَّ لَنَا لَأَجْرًا إِنْ كُنَّا نَحْنُ الْغَالِبِينَ قَالَ نَعَمْ (اعراف: ۱۱۳)	سیاست‌های مالی حاکمان
	لَأُقَطِّعَنَّ أَيْدِيَكُمْ وَ أَرْجُلَكُمْ مِّنْ خِلَافٍ ثُمَّ لَأُصَلِّبَنَّكُمْ أَجْمَعِينَ (اعراف: ۱۲۴)	برخورد قهرآمیز حاکمان
	قَالَ مُوسَى لِأَخِيهِ هَارُونَ اخْلُفْنِي فِي قَوْمِي وَ اصْلِحْ وَ لَا تَتَّبِعْ سَبِيلَ الْمُفْسِدِينَ (اعراف: ۱۴۲)	اصلاحگری حاکم

به این ترتیب، مجموعه‌ای از عوامل میانجی شامل ۱۹ مقوله اصلی و متشکل از ۸ مقوله درونی و ۱۱ مقوله بیرونی به دست آمد. عوامل درونی جنبه ذهنی و روانی دارند و عوامل بیرونی دارای خصلت اجتماعی یا محیطی‌اند. هر یک از این دو دسته نیز مشتمل بر دو نوع عوامل وجودی و عدمی‌اند، به این معنا که برخی از آنها در فرض موجود بودن و برخی در فرض موجود نبودن یا ضعیف بودن‌شان بر متغیر وابسته مؤثر واقع می‌شوند. بر این اساس، مقولات نوزده‌گانه برگرفته از نزدیک به ۱۵۰ عامل میانجی مشترک در نمودار شماره (۱) دسته‌بندی شده‌اند:

نمودار (۱): مقوله‌بندی عوامل میانجی میان دنیادوستی و گناه

پس از جرح‌و‌تعديل مختصر و خلاصه‌سازی و نظم‌بخشی مجدد به یافته‌ها، مجموعه عوامل میانجی و مقولات نوزده‌گانه برگرفته از آنها در جدول شماره (۴) نمایش داده شده‌اند:

جدول (۴): عوامل میانجی میان دنیادوستی و گناه

سطح	مقولات میانجی	عوامل میانجی
وجودی درونی	انگیزه‌های غیرالهی	وسوسه نفسانی زیبا جلوه‌گر شدن عمل کوچک‌نمایی گناهان سستی اراده امروز و فردا کردن دزدگی
	آسیب‌های معنوی	کوریاطنی انحراف دل قساوت قلب
	عوامل زیستی	نیازهای غریزی وراثت باروری تغذیه
وجودی بیرونی	پیروی	تقلید از پدران و نیاکان تقلید عوام از علمای ناشایست پیروی از نخبگان ناصالح اطاعت از گناهکاران اطاعت از کافران اطاعت از هواپرستان پیروی از مستکبران پیروی از افراد پست پیروی از منحرفان اطاعت از والدین اطاعت از همسر
	فرهنگ‌سازی غلط	گمراه‌سازی نقش والدین در گمراهی فرزندان نقش عالمان دین در گمراهی مردم دعوت باطل زمامداران علوم مادی اشاعه فحشا خفیف شمردن مردم کتمان معارف دینی تحریف دین خنثی‌سازی کار فرهنگی شیوه‌ها و ابزارهای نامطلوب فرهنگ‌سازی
	عوامل تسهیل‌گر اجتماعی	دوستی هم‌نشینی اختلاط فرهنگی تغییرات ارزشی منزلت‌یابی غیرمتدینان استخدام متقابل تعاون فضای عیاشی فضای رقابتی فضای کالبدی زندگی

<p>اکراه بر دین بازداشتن از راه خدا بی‌عدالتی امر به منکر و نهی از معروف ایجاد نامنی ایجاد محرومیت</p> <p>شکنجه کوچ اجباری جنگ تمسخر تحقیر شایعه‌پراکنی صحنه‌سازی فشار هنجاری ساختاری</p> <p>بی‌عدالتی منتسب به دین اختلاف و نزاع مؤمنان اختلاف مردم با حاکمان</p>	<p>فشارهای اجتماعی</p>	
<p>استفاده از زر و زور و تزویر قتل و ارباب و تهدید کوچ اجباری</p>	<p>فسادانگیزی حاکمان</p>	
<p>بلاایای طبیعی وفور نعمت</p>	<p>عوامل طبیعی</p>	
<p>کفر نفاق شک و تردید شرک افعالی ارتداد</p> <p>غفلت بدگمانی به خدا احساس بی‌نیازی از خدا سبک‌شماری جایگاه خدا</p> <p>ضعف یاد خدا و نعمت‌های او ترک دعا ضعف محبت خدا ضعف محبت اهل بیت ضعف خوف خدا</p> <p>فقدان گریه و خشوع عدم احساس حضور خدا ترک مراقبه و محاسبه نفس فقدان حس دشمنی با شیطان</p> <p>عدم پشیمانی از گناه ضعف توکل و تقویض ضعف رضا عدم تسلیم در برابر پیامبر و اهل بیت</p> <p>عدم احترام به شعائر الهی ترک عبادات کاهلی در انجام عبادات</p> <p>کم‌تعهدی به وظایف دینی کم‌تعهدی به مرجعیت معصومین نگاه بازیچه‌ای به دین بی‌میلی به انجام وظایف</p>	<p>افول دین‌داری (اعتقادی) ← (تجربی) ←</p> <p>(مناسکی) ← (پیامدی) ←</p>	<p>علمی درونی</p>
<p>نگرش حس‌گرایانه پیروی از ظن و گمان خرافه‌گرایی</p>	<p>ضعف عقلانیت</p>	
<p>ایمنی از مکر الهی بی‌صبوری بی‌حیایی بی‌غیرتی حسادت فرومایگی ترس از ملامت آرزوی موهوم</p> <p>ناامیدی از رحمت خدا تکبر عجب لجاجت تعصب غضب ضعف موعظه‌پذیری</p>	<p>ضعف اخلاق</p>	
<p>ناآشنایی با قرآن ناآشنایی با احادیث ناآشنایی با آثار علمای دین ترک پرسش از علما و روحانیان</p>	<p>فقر آگاهی دینی</p>	
<p>عدم تأمین نیازهای معیشتی عدم تأمین نیاز به امنیت عدم تأمین نیازهای عاطفی عدم تأمین نیازهای جنسی</p>	<p>عدم تأمین مشروع نیازها</p>	
<p>ترک انذار ترک تزکیه ضعف تربیت در دوره خردسالی ضعف تربیتی مریدان</p>	<p>ضعف عاملان تربیتی</p>	
<p>ضعف حمایت عاطفی و مالی خانواده ضعف حمایت عاطفی و مالی خویشاوندان</p>	<p>ضعف حمایت اجتماعی</p>	<p>علمی بیرونی</p>

ضعف حمایت عاطفی و مالی متقابل مسلمین	ضعف حمایت عاطفی و مالی حاکمان از مردم	
ترک امر به معروف و نهی از منکر	ضعف نظارت حکومتی	ترک نصیحت و خیرخواهی
ضعف نظارت خانوادگی	ضعف نظام کیفری	
ضعف آمادگی و قدرت نظامی در برابر دشمنان	فرار از جنگ	عدم تحمل فشارهای دشمنان
مهم‌چور شدن قرآن و سنت	تأخیر در آموزش دینی کودکان و نوجوانان	انزوای عالمان دین
ضعف شیوه‌های فرهنگ‌سازی	ضعف ابزارهای فرهنگی	افول جایگاه مساجد و اماکن دینی
ناکارآمدی کارگزاران فرهنگ‌سازی دینی	ضعف دین‌داری کارگزاران فرهنگ‌سازی	
ضعف فرهنگ‌سازی دینی توسط حاکمان		

اصول کلی تحلیل سازوکارها

در تحلیل سازوکارها باید به چهار اصل کلی لزوم سنخ‌شناسی دنیادوستی، لزوم سطح‌بندی عوامل، لزوم توجه به تنوع روابط میان عوامل و ظرفیت تحلیلی عوامل فراتجربی توجه کرد که در ادامه به توضیح کوتاه آنها می‌پردازیم.

• لزوم سنخ‌شناسی دنیادوستی

از آنجاکه دنیادوستی حامل معانی متفاوت و ناشی از انگیزه‌های مختلفی است و این معانی و انگیزه‌های متفاوت موجب تنوع گونه‌های دنیادوستی می‌گردند، بدون در نظر گرفتن این تنوع نمی‌توان تحلیل دقیق و موجهی از متغیر وابسته (گناه) ارائه داد. از این رو، با عنایت به انواع چهارگانه دنیادوستی، یعنی دنیادوستی فضیلت‌خواهانه، دنیادوستی غیرفضیلت‌خواهانه، دنیادوستی مصلحت‌آمیز و دنیادوستی خنثی، تفکیک میان این انواع و شناسایی انگیزه یا انگیزه‌های اصلی و انگیزه‌های فرعی که می‌توانند به عنوان تقویت‌کننده با انگیزه‌های اصلی ترکیب شوند، ضرورت می‌یابد.

• لزوم سطح‌بندی عوامل

از نکات مهم در این بحث، لزوم توجه به سطح‌بندی عوامل است. در فرضیه تأثیر دنیادوستی بر گناه از سویی بر عامل دنیادوستی به عنوان متغیر اصلی تأکید می‌شود، یعنی عاملی که آشکارا جنبه فردی داشته و به سطح خرد تحلیل اجتماعی تعلق دارد. از سوی دیگر، عوامل میانجی از سطح عوامل خرد (فردی و میان‌فردی) فراتر می‌روند و مجموعه‌ای گسترده از عوامل متعلق به سطوح کلان را نیز در بر می‌گیرند. این امر لزوم حرکت در جهت تلفیق سطوح خرد و کلان را پیش می‌کشد، چنان‌که بسیاری از صاحب‌نظران علوم اجتماعی در دهه‌های اخیر به آن گرایش یافته‌اند (ریترز، ۱۳۸۵: ۵۹۹، ۶۹۸)؛ زیرا چنین نیست که عوامل متعلق به این دو سطح به صورت جزیره‌ای و مستقل از یکدیگر عمل کنند. از این رو، لازم است روابط علی متقابل و رفت‌وبرگشتی میان عوامل این دو سطح در قالب سازوکارهای علی تحلیل شوند.

• لزوم توجه به تنوع روابط میان عوامل

عوامل مؤثر بر گناه چنانچه با یکدیگر نسبت‌سنجی شوند، انواع مختلفی از روابط علی، شامل علیت یک‌سویه و دوسویه، علیت علی‌البدل، علیت مجموعی (اشتراک)، شرطیت و مانعیت را به نمایش می‌گذارند که در توضیح سازوکارهای علی باید مورد توجه قرار گیرند. بر این اساس، سازوکارهای تأثیر دنیادوستی بر گناه برحسب احتمالات ذهنی در یکی از قالب‌های ذیل صورت‌بندی می‌شوند:⁹

- نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی ◀ گناه
- نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی + عامل میانجی ◀ گناه
- نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی ← عامل میانجی ◀ گناه
- نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی / عامل میانجی ◀ گناه
- نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی ↔ عامل میانجی ◀ گناه
- نوعی از دنیادوستی + نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی ◀ گناه
- نوعی از دنیادوستی ← نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی ◀ گناه
- نوعی از دنیادوستی / نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی ◀ گناه
- نوعی از دنیادوستی ↔ نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی ◀ گناه
- نوعی از دنیادوستی + نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی ◀ گناه
- نوعی از دنیادوستی + نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی ← عامل میانجی ◀ گناه
- نوعی از دنیادوستی + نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی / عامل میانجی ◀ گناه
- نوعی از دنیادوستی + نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی ↔ عامل میانجی ◀ گناه
- نوعی از دنیادوستی ← نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی ◀ گناه
- نوعی از دنیادوستی ← نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی ← عامل میانجی ◀ گناه
- نوعی از دنیادوستی ← نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی / عامل میانجی ◀ گناه
- نوعی از دنیادوستی ← نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی ↔ عامل میانجی ◀ گناه
- نوعی از دنیادوستی / نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی ◀ گناه
- نوعی از دنیادوستی / نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی ← عامل میانجی ◀ گناه
- نوعی از دنیادوستی / نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی / عامل میانجی ◀ گناه
- نوعی از دنیادوستی / نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی ↔ عامل میانجی ◀ گناه
- نوعی از دنیادوستی ↔ نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی + عامل میانجی ◀ گناه
- نوعی از دنیادوستی ↔ نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی ← عامل میانجی ◀ گناه
- نوعی از دنیادوستی ↔ نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی / عامل میانجی ◀ گناه
- نوعی از دنیادوستی ↔ نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی ↔ عامل میانجی ◀ گناه

(بیانگر تأثیر علی مجموعی و علامت (+) بیانگر تأثیر علی دوسویه، علامت (↔) بیانگر تأثیر علی یک‌سویه، علامت (◀) یا (←) علامت⁹ علی‌البدل است.

گفتنی است اگر برای بیان رابطه شرطیت و مانعیت، قالب‌های مجزایی اختصاص نیافته، بدین دلیل بوده که رابطه شرطیت در ضمن علّیت مجموعی لحاظ شده و رابطه مانعیت نیز به علّیت ارجاع داده شده است؛ زیرا با توجه به اینکه عوامل مستخرج از آیات قرآن دو دسته عوامل وجودی و عوامل عدمی را شامل می‌شدند و منظور از عامل عدمی را عاملی دانستیم که مضمون آن، فقدان یا ضعف یک عامل وجودی مؤثر در طاعت الهی است، موانع عبارت از همان عوامل وجودی مؤثر در اطاعت خداوند خواهند بود. در نتیجه، اگر مثلاً ضعف اخلاق و ضعف آگاهی دینی را از عوامل عدمی گناه قلمداد کرده‌ایم، به مثابه آن است که اخلاق و آگاهی دینی را به عنوان موانع گناه تلقی کرده باشیم و از این رو، یادآوری موانع گناه جنبه تکراری خواهد داشت.

روشن است که این ۲۵ قالب با در نظر گرفتن حد اکثر دو نوع از انواع دنیادوستی و دو عامل میانجی به دست آمده‌اند و قهراً با افزایش تعداد انواع یا عوامل با قالب‌های بسیار بیشتری روبه‌رو خواهیم بود، ضمن آنکه در واقعیت عینی با قالب‌های مجزاً سروکار نداریم، بلکه شاهد سازوکار ترکیبی پیچیده‌ای خواهیم بود که از درهم‌تنیدگی قالب‌های مزبور تشکیل می‌شود.

• ظرفیت تحلیلی عوامل فراتجربی

برخی از عوامل میانجی از جمله گرایش نفسانی به بدی‌ها، زیانمایی اعمال و امیال ناپسند توسط شیطان، کورباطنی و انحراف دل، ظاهراً فاقد خصلت آزمون‌پذیری تجربی‌اند و متخصصان علوم اجتماعی ممکن است به همین دلیل در امکان بهره‌گیری از آنها در فرضیه‌سازی مناقشه یا تردید کنند و تبیین‌های مبتنی بر آنها را تبیین‌هایی غیرعلمی و متعلق به حوزه اخلاق و الهیات به شمار آورند. با این حال، صرف نظر از اینکه امروزه در مقایسه با دهه‌های گذشته اقبال کمتری به این گونه دوگانه‌سازی‌های پوزیتیویستی دیده می‌شود، برخی از این عوامل را بدون تغییر محتوا و صرفاً با تغییر عبارت می‌توان به عوامل تجربی فروکاست و آنها را در قالب فرضیه‌های آزمون‌پذیر عرضه کرد. برای مثال، می‌توان زیانمایی اعمال و امیال ناپسند توسط شیطان را با تعلیق قید انتساب به شیطان به عنوان عاملی روانی معرفی کرد که از قابلیت سنجش تجربی برخوردار است.

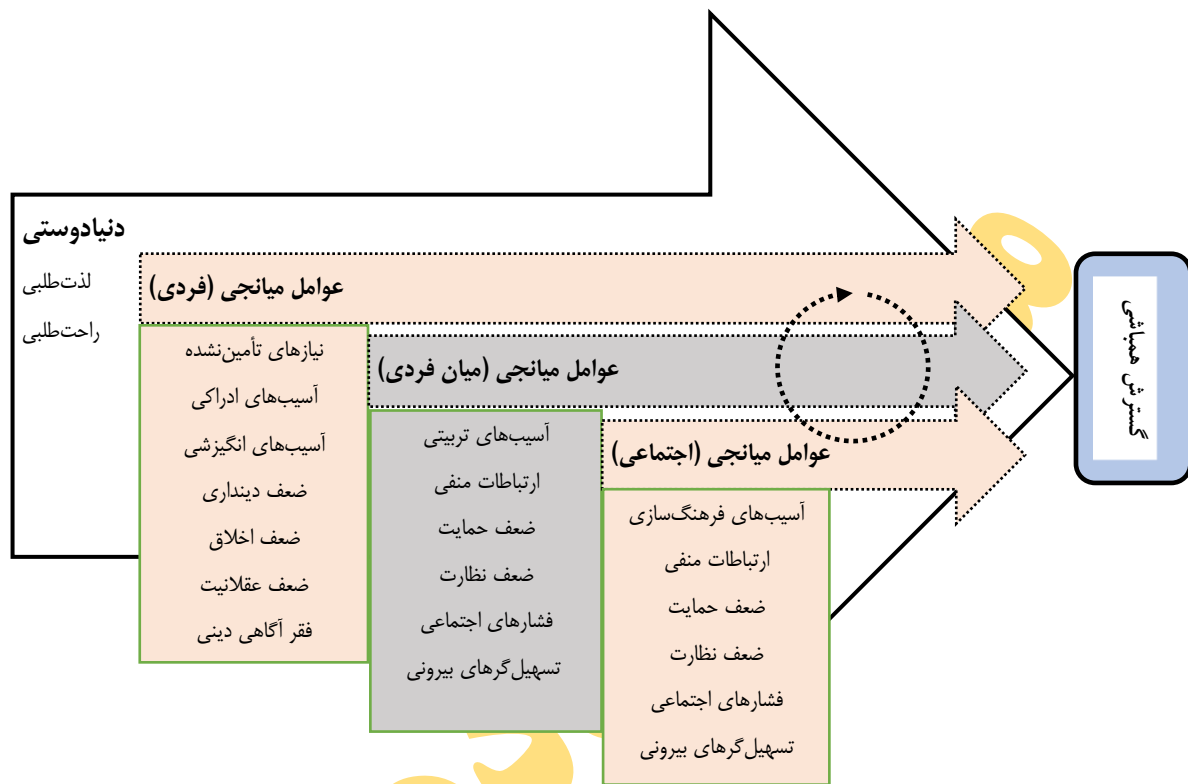
نتیجه‌گیری

در این مقاله تلاش شد یک چارچوب جامع قرآنی متشکل از عوامل میانجی میان دنیادوستی و گناه و مقولات برگرفته از آنها ارائه گردد، چارچوبی با این ظرفیت که پژوهشگران حوزه آسیب‌های اجتماعی به کمک آن بتوانند سازوکارهای علی مورد نیاز در تبیین‌های خود را به گونه‌ای جامع‌تر ترسیم کنند.

در اهمیت این مقولات و عوامل همین بس که نظریه‌های انحرافات و آسیب‌شناسی اجتماعی با وجود دستاوردهای نظری ارزشمند در واکاوی نقش تبیینی بخش زیادی از این مقولات و عوامل، هنوز به بخش دیگری از جمله مقولات آسیب‌های معنوی، ضعف عقلانیت و تعارض‌های اجتماعی عنایت نداشته‌اند، ضمن آنکه در مورد سایر مقولات، صرف نظر از تشابه نظریه‌های جامعه‌شناختی و دیدگاه اسلامی در برجسته‌سازی عنوان‌هایی مانند انگیزه‌های غیرالهی، ضعف دین‌داری، ضعف اخلاق، عوامل تسهیل‌گر اجتماعی، عوامل طبیعی، ضعف نظارت و فسادانگیزی حاکمان، شاهد محتواهای بدیعی در گزاره‌های متون دینی هستیم.

چارچوب تحلیلی ارائه‌شده برای رفع کاستی‌های احتمالی و اثبات کارآمدی نیازمند آن است که در پژوهش‌های کاربردی گوناگون در حوزه آسیب‌شناسی مورد بهره‌برداری قرار گیرد. با این حال، در طرح پژوهشی «نظریه اجتماعی دنیادوستی بر اساس

متون اسلامی»، مسیر و چشم‌انداز کلی این کار در قالب تبیین دو انحراف اجتماعی مشخص یعنی همبازی و ارتداد ترسیم شده است. نمودار شماره (۲)، شمایی کلی از نحوه تبیین همبازی بر پایه چارچوب سازوکارهای قرآنی را نشان می‌دهد:

نمودار (۲): مدل تبیین همبازی بر اساس چارچوب سازوکارهای قرآنی

منابع فارسی

- ایمان، محمدتقی؛ نوشادی، محمودرضا (۱۳۹۲). *ارزیابی پارادایمی برنامه‌های توسعه اقتصادی- اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران*، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- ریتزر، جورج (۱۳۸۵). *نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر*، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: انتشارات علمی.
- طالبان، محمدرضا (۱۳۸۸). «مکانیسم‌ها و جامعه‌شناسی: نقش و اهمیت مکانیسم‌ها در تبیین پدیده‌های اجتماعی»، *روش‌شناسی علوم انسانی*، سال پانزدهم، ش ۶۱، زمستان، ۶۳-۱۰۲.
- محمدی ری‌شهری، محمد؛ موسوی، سید رسول (۱۳۸۴). *دنیا و آخرت از نگاه قرآن و حدیث*، (۲ ج)، قم: دارالحدیث.

منابع عربی

- قرآن کریم (ترجمه آیت‌الله مکارم شیرازی).
- حرّ عاملی، محمد بن حسن (۱۴۲۹ق.). *وسائل الشیعه* (۳۰ ج)، قم: مؤسسه آل‌البیت.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق.). *مفردات الفاظ القرآن*، تحقیق: صفوان عدنان داودی، لبنان و سوریه: دارالعلم و الدار الشامیه.

- شریف رضی، محمد بن حسین (۱۴۱۴ق.). *نهج البلاغه*، تحقیق: عزیزالله عطاردی، قم: مؤسسه نهج البلاغه.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ق.). *الأمالی*، تحقیق: بخش تحقیقات اسلامی مؤسسه بعثت، قم: دارالثقافة.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق.). *الکافی* (۸ ج)، تحقیق: علی‌اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ق.). *بحار الأنوار* (۱۱۰ ج)، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۱ق.). *الأمثل فی تفسیر کتاب الله المنزل* (۲۰ ج)، قم: مدرسه الإمام علی بن ابی‌طالب (ع).
- نوری، حسین بن محمدتقی (۱۴۰۸ق.). *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل* (۱۸ ج)، لبنان: مؤسسه آل‌البيت لاحیاء التراث.

References

- *Holy Quran* (translated by Ayatollah Makarem Shirazi). (In Arabic)
- Hurr Ameli, Muhammad bin Hassan (2010). *Vasael Al-Shia* (30 vols.), Qom: Ul-Al-Bayt Foundation. (In Arabic)
- Iman, Mohammad Taghi; Noshadi, Mahmoudreza (2012). *Paradigmatic evaluation of the economic, social and cultural development programs of the Islamic Republic of Iran*, Qom: Howzah and University Research Institute. (In Persian)
- Kulaini, Muhammad bin Yaqoob (1996). *Al-Kafi* (8 vols.), (edited by Ali Akbar Ghaffari and Mohammad Akhundi, Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiya. (In Arabic)
- Majlesi, Mohammad Baqir (1982). *Bihar al-Anwar* (110 vols.), Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. (In Arabic)
- Makarem Shirazi, Naser (2000). *Al-Amthal fi Tafsir Kitab Allah al-Munzal* (20 vols), Qom: Madrasa al-Imam Ali bin Abi Talib (a.s.). (In Arabic)
- Mohammadi Rey Shahri, Mohammad; Mousavi, Seyyed Rasool (2006). *The world and Hereafter from the perspective of the Qur'an and hadith*, (2 vols.), Qom: Dar al-Hadith. (In Persian)
- Noori, Hossein bin Mohammad Taqi (1999). *Mustardak al-Wasael and Mustanbat al-Masael* (18 vols.), Lebanon: Ul-Al-Bayt Le-ehiya al-Turath Foundation. (In Arabic)
- Raghīb Al-Isfahani, Hossein bin Muhammad (1990). *Mufradat Alfad Al-Qur'an*, (edited by Safwan Adnan Davoodi), Lebanon and Syria: Dar al-Alam and Al-Dar al-Shamyya. (In Arabic)
- Ritzer, George (2007). *Contemporary sociological theory*, (translated by Mohsen Thulathi, Tehran: Scientific Publications.
- Sharif Razi, Muhammad bin Hossein (1993). *Nahj al-Balagheh*, (edited by Azizullah Atardi, Qom: Nahj al-Balagheh Foundation. (In Arabic)
- Taliban, Mohammad Reza (2010). "Mechanisms and Sociology: The Role and Importance of Mechanisms in Explaining Social Phenomena", *Methodology of Human Sciences*, 15 (61), 102-63.
- Tousi, Muhammad bin Hassan (1993). *Al-Amali*, (edited by Islamic Research Department of Beathat Foundation, Qom: Dar Al-Thaqafa. (In Arabic)